

Стоянова Ю.А.

СТАРОУКРАЇНСЬКА КОСМОГОНІЧНА КОЛЯДКА: СЕМІОТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Багато аспектів культурної спадщини України ще лишаються недослідженими, але тепер, коли для того відкриті, фактично, всі можливості, їх дослідження із застосуванням сучасних методологій гуманітарних наук і філософії є вельми актуальним.

Предметом даного дослідження є староукраїнська величальна різдвяна пісня – колядка. У слов'янській міфології Коляда (від лат. Calendae) – втілення новорічного циклу і міфологічна істота [1,Т.1,С.665]. Колядки й щедрівки найповніше відтворюють староукраїнські вірування, в них розкривається зміст свят Різдва-Коляди і Щедрого Вечора.

Староукраїнські колядки відносяться до тих літературних пам'яток, у яких «при використанні деяких термінів і ключових понять християнської міфології представлено ще й комплекс основних категорій слов'янської міфології». Духовні вірші є одним з найбільш характерних жанрів для східних слов'ян, за формою і музичним виконанням вони продовжують спільнослов'янську традицію співу епічних пісень і сюжетів слов'янської міфології» [1,Т.2,С.456].

Коляда як синонім Різдва - це основне річне свято, що знаменує перехід від старого року до нового, - воно «відтворює своєю структурою ту прирубіжну кризову ситуацію, коли з хаосу виникає космос» [1,Т.2,С.7]. «Вищу цінність (максимум сакральності) має та точка в просторі і часі, де і коли відбувся акт творіння, тобто середина світу, де стоїть Світове древо, і «на початку» - час творіння. У часовому плані ситуація «на початку» повторюється під час свята...» [1,Т.1,С.404-405]. Українське Різдво є «святом різдва світу і культом Творця світу» [3,С.123]. Космогонічні колядки відносять своїх виконавців і слухачів у сакральний простір і час, *роблячи їх причетними до народження світу*, яке відбувається «тут і зараз».

Для семіотичного аналізу нами обрана характерна колядка космогонічного циклу. У ній, як і в усіх колядках даного типу, містяться основні космогонічні ідеї, яких можна виділити три: «правада – себто первовічні, космічні води; прадерево або райське дерево та приява світотворчих еств і їх активна участь у творенні світа» [3,С.221].

Мета роботи – продемонструвати детермінованість семантичних характеристик колядки її синтаксичною структурою. У першій частині роботи аналізуються основні синтаксичні структури поетичного тексту: лінійні синтакси (прості: склади; складні: слово, рядок, строфа і весь вірш); динамічні синтакси (наголоси); операції: (рима, паралелізм) і реляційні елементи (часи, модальності і т.п.) [5]. Друга частина висвітлює семантичні характеристики колядки. Третя частина присвячена прагматиці.

Аналіз синтаксичних структур

- 1 Ой долів, долів, долів луженьки,
- 2 Ой течуть ними бистрі річеньки.
- 3 Ой плине ж, плине, райське древце,
- 4 Райське древце з трьома вершеньки:
- 5 В однім вершеньку сив соколонько,
- 6 В другім вершеньку сива кунонька,
- 7 В третім вершеньку сив-ластовлята.

- 1 Ой не є ж тото сив соколонько,
- 2 Але є ж тото господаренько.
- 3 Ой не є ж тото сива кунонька,
- 4 Але є ж тото ба й газдинонька.
- 5 Ой не є ж тото сив-ластовлята,
- 6 Але є ж тото, є їх дитята.

(Зо збірки Ів. Вагилевича – з Ясеня). [3,С.77]

Колядка складається з двох груп віршів: семивіршя (його рядки позначатимуться індексом ¹) і шестивіршя (індекс ¹¹). У кожному рядку по 10 складів. Ритм у всіх рядках однаковий, за винятком перших трьох, де наголос на другому складі, тоді як далі – завжди на першому. Ритмічна структура тексту показана на наступній схемі, де:

цифри позначають номери рядків,

- позначає склад,

-' наголошений склад,

/ позначає те саме, що в нотній грамоті пряма вертикальна лінія, яка розділяє такти; тобто після / початок «нового такту», де перший склад завжди наголошений (після знаку / наголошений склад не позначається).

1 - -' - / - - / - - - / - -
2 - -' - / - - / - - - / - -
3 - -' - / - - / - - - / - -
4 -' - - / - - / - - - / - -
5 -' - - / - - / - - - / - -

і далі без змін

Таким чином, ритмічна структура кожного рядка побудована за схемою 3+2+3+2, де головний

динамічний акцент (наголос) випадає на передостанній склад (а значеннєвий – на останнє слово).

Задля збереження ритмічного малюнку одиниці природної мови піддаються змінам. Змінюється наголос у словах (правильно *течуть*, а в колядці *течуть* (2¹); правильно *однім*, а в тексті *однім* (5¹)). Додаються склади і вигуки, позбавлені у даному тексті семантичних характеристик: *ж* (3¹, 1¹, 2¹, 3¹, 4¹, 5¹, 6¹), *тото* (1¹, 2¹, 3¹, 4¹, 5¹, 6¹), *ба й* (4¹). У природній українській мові немає слова *тото*, є вказівний займенник *те* (а в західно-українських діалектах - *то*), ще один склад -*то* додано, аби довести число складів у рядку до десяти з метою збереження ритму. Для цього ж створений конструкт *сив-ластовлята*. З погляду граматики в її діалектичному варіанті правильно було б сказати *сиві ластовлята*, але це порушило б ритмічну структуру.

Рими розташовані за схемою AABACCD CACCDD. Заримовані по 5 рядків у середині кожної строфи за принципом (3+2): у семивірші AA_A+CC (*луженьки, річеньки, вершеньки* + *соколонько, кунонька*); у шестивірші C_CC+DD (*соколонько, кунонька, газдинонька* + *ластовлята, дитята*) і рядки з різних строф між собою. Конструкція ACCD повторюється двічі: AABACCD CACCDD, зв'язуючи в такий спосіб дві частини колядки між собою. Однакову структуру мають рими AABA і CCDC, що знаходяться у першій строфі (за винятком останнього C) і погоджують дві її нерівні частини (3 рядки + 4 рядки в ритмічному відношенні; 3+1+3 у синтаксичному). Найбільш розповсюджена рима C зустрічається 5 разів: двічі у першій строфі і тричі у другій (*соколонько, кунонька; соколонько, кунонька, газдинонька*); рима A – 4 рази: тричі у першій строфі й один раз у другій (*луженьки, річеньки, вершеньки; господаренько*); D – 3 рази: один раз у семивірші і двічі в шестивірші (*ластовлята, ластовлята, дитята*). Рима B зустрічається тільки 1 раз у третьому рядку першої строфи (*древце*); її відособленість і унікальність знаменують собою перехід на інший семантичний рівень, що відбудеться в четвертому рядку й супроводжуватиметься змінами в ритміці (перенос наголосу з 2 складу кожного рядка на перший).

Кожен рядок закінчується іменником. Всього в колядці 11 іменників. П'ять іменників у множині: 3 живих + 2 неживих (*луженьки, річеньки, вершеньки* + *ластовлята, дитята*). Серед іменників в однині - два середнього роду, неживі (*древце, вершенько*), два чоловічого роду, два жіночого роду: усі чотири живі. Загалом шість живих іменників: 3 пари (*соколонько-господаренько; кунонька – газдинонька; ластовлята - дитята*). Перші чотири рядки семивірша закінчуються неживими іменниками, всі інші рядки - живими. Колядка складається з п'яти речень. Усі речення, за винятком другого, складаються з двох рядків. Структура речень подібна: скрізь присудок передує підмету.

У тексті загалом 3 прикметники, усі вони мають темпоральні характеристики: *бистрий* (земний час), *райський* (початок часів), *сивий* (дуже давній, а точніше, позачасовий: пташенята не можуть бути сивими, але сріблястими подібно до зірок).

У колядці вживається тільки третя особа; єдиний дієслівний час у ній – теперішній, усі події відбуваються «тут і зараз». Три дієслова: *течуть* (зустрічається 1 раз), *плине* (2 рази), *є* (7 разів); усі дієслова недоконаного виду, тобто подія не відбулася, а *відбувається*. Перші два дієслова зустрічаються відповідно у 2¹ і 3¹ для опису земного виміру і його динамічного, минушого характеру; третє дієслово “є”, яке має на увазі в останніх трьох рядках семивірша і зустрічається в кожному рядку шестивірша, говорить про сферу небесну, стверджуючи те буття, яке є незмінним і вічним.

Очевидний синонімічний паралелізм перших трьох рядків семивірша, останніх трьох його рядків, і між трьома реченнями шестивірша, що також мають однакову структуру. Окремо стоїть тільки 4¹, що розділяє собою два тривірша. У відношенні синонімічного паралелізму текст може бути представлений двома блоками 3+(1)+3 і 3+3, де 1¹, 2¹, 3¹ - паралельні, як і 5¹, 6¹, 7¹, а у другій строфі паралельні рядки 1¹, 3¹, 5¹ і 2¹, 4¹, 6¹, а, таким чином, і речення (1+2)¹, (3+4)¹, (5+6)¹.

Синонімічний паралелізм пов'язує між собою більшу частину рядків. Паралельні 3¹, 4¹ (*райське деревце*); 5¹, 6¹, 7¹ (*в однім вершеньку, в другім вершеньку, в третім вершеньку*); 1¹, 3¹, 5¹ і 2¹, 4¹, 6¹ (*Ой не є ж тото..., Але є ж тото...*). До того ж, у шестивірші присутній антитетичний паралелізм, характерний для народної поезії: “*Ой не є ж тото..., Але є ж тото...*”. Загалом колядка сполучає синонімічні й антитетичні паралелі, надаючи синтетичного паралелізму всьому тексту.

Очевидно, що елементи природної мови відіграють другорядну роль стосовно поетичної структури і слугують їй матеріалом; входячи в цю структуру, усі вони набувають іншого семіотичного статусу.

Семантичні характеристики

Головне семантичне навантаження несе перша частина колядки, тоді як друга її «тлумачить». Саме в семивірші задаються й описуються базові параметри Всесвіту. Бачимо два рівні: цілісний, космічний (1¹, 2¹, 3¹, 4¹) задає вертикальну вісь низ-верх (“*долів*” – унизу, “*райське деревце*” – позначає саму вісь, “*вершеньки*” - верх), і небесний, на якому фокусується увага починаючи з 4 рядка (4¹, 5¹, 6¹, 7¹). Рядки 1¹, 2¹, 3¹, 4¹ задають цілісну структуру космосу (4¹ корелює з 1¹, створюючи йому опозицію: *долів – вершеньки*; він “замикає” собою вертикальну вісь). Друга строфа описує тільки “верхній” рівень, небо. В цілому 5¹, 6¹, 7¹ і 1¹, 2¹, 3¹, 4¹, 5¹, 6¹ присвячені опису небесного устрою. Наявність у колядці двох рівнів підтверджується і римою: структура AAB (1¹, 2¹, 3¹) жодного разу більше не повторюється, тоді як, починаючи з 4¹, де і відбувається перехід на інший рівень (що відображується також зміщенням ритму), структура рим майже ідентична; вона відрізняється тільки останньою римою: AABACCD CACCDD (перший раз після ACCD бачимо C, другий раз - D).

У колядці задається троїчна структура небесної сфери, свого роду ієрархія, виражена числівниками (в *однім, в другім, в третім*).

Головні символи цієї колядки райське дерево й астральна тріада - місяць, сонце, зорі – метафорично зображена у вигляді живих істот.

Розглянемо космічний рівень, представлений у першій частині колядки (1¹,2¹,3¹,4¹). Рядки 1¹,2¹,3¹, окрім уже згаданих просторових характеристик, задають і час. Першим чином відкривається просторовий, земний вимір (*горизонталь*): *долі* – “внизу; вниз, ... додому, на землю”; *луг* – “поросла травою і кущами лука, що використовується як пасовисько та сіножат” [2]. Другий рядок надає динаміки. Одне зі значень дієслова “текти” – “минати, проходити, збігати (про час і те, що триває, відбувається в часі)” [2]. Ріки біжать, їхні води рухаються дуже швидко. Тут з’являється час і один із його символів – ріка, що біжить.

Райське дерево відіграє активну роль у завданні системи координат. «Древо світове міститься в сакральному центрі світу... Воно є домінантою, що визначає формальну і змістовну організацію весвітнього простору» [1,Т.1,С.399]. Райське дерево являє собою світову вісь «земля – небо» (*вертикаль*): “опозиція верх – низ у космічному плані трактується як протиставлення неба і землі, вершини і коренів світового дерева...” [1,Т.2,С.452]. Якщо по землі течуть ріки – тече час, то на небі позачасовість, вічність. Хоча корені райського дерева занурені в земні води, та крона його - в небесах.

Колядка описує в райському дереві тільки його крону. Три “вершини” дерева формують небесну сферу. Але є тут ще один сенс. “Його фігурою [прадерева] є молочна дорога на небі, яку називають многі народи деревом світа. Прадерево або світове дерево визнане найвизначнішими мітологами за символ люнарний. ...колядкові перекази мовлять, що первовічними ріками сплинула на світ на райському дереві астральна тріада: місяць, сонце і зоря” [3,С.226]. Таким чином, прадерево має загадкову подвійність у своєму тлумаченні.

Образи живих істот, яким присвячені останні три рядки першої строфи і вся друга строфа, мають трояке значення. “*Соколонько, кунонька, ластовлята*” можуть бути зрозумілі (згідно з їх положенням на вершинах райського дерева) як астральна тріада; також як «світотворчі духові ества» чи ж як перша родина – зразок гармонії і любові.

“З культурно-історичного огляду мотив прадерева в колядках та щедрівках є взірцем люнарної символіки” [3,С.227], а отже, живі істоти на його вершині відносяться до небесної сфери і можуть бути зрозумілі (за аналогією до інших колядок) як місяць, сонце і зорі (чи зірки). Наприклад:

А з клену – листу нападало,
На тім листі* написано:
Ясний місяць – пан господар,
Ясне сонце – його жона,
Ясні зорі – його діти.

(П. Чубинський) [3, С.231]

Райське дерево називають ще «деревом життя», бо воно приносить, спливаючи водами на світ або ростучи серед “чистого поля” на землі, - живучу твар: птиці, пчоли, звірину і людську рідню» [3,С.228]. “Характеристикою колядкових переказів космогонічних є віра в світотворчий принцип і в добрі ества, що спричинили почин світа. ...Хоч була передматерія, себто “правода”, хоч було прадерево, символ активної сили природи, притаєної в первопочині світа, - та треба було чинника понад них, щоби праводу для світотворчого діла ужити та щоби розбудити до життя зародкові сили природи” [3,С.231-232]. “Ці створіння прибувають враз із первовічним деревом на світ і являються на нім наче на знак, що це дерево – всьому живому еству на землі причина. Є цих звірат і птахів не багато: появляються сокіл, зозуля й ластівка, або сокіл, пчоли і бобри, чи куниця, пчоли і бобри” [3,С.264]. У колядках ці створіння носять міфічний характер. “Сокіл з-поміж первовічних птахів – це речник божий і напівбоже ество”. “Куниця – це головний мотив еротичних щедрівок і постійний символ дівчини, прагнущої любові” [3,С.264]. Ластівка – вістунка весни, народження, вона символізує також “весну світу”.

Розуміючи сокола, куницю і пташенят-ластівок як астральну тріаду, можна побачити третє значення. Астральна символіка пов’язана з увявленнями про походження людини. Космогонічні колядки “співають про появу перших людей в подібі астральних світил на райському дереві... Колядкові перекази про походження чоловіка є алегорійні, убрані в люнарну символіку і є висловом люнарної мітології” [3,С.265]. Друга строфа прямо вказує нам на таке тлумачення: називає живих істот, що їх зображено в першій частині колядки, господарем, господинею та їх дітьми.

Колядки “ідеалізують сім’ю – господаря й господиню враз із діточками, - малюючи майже в кожній колядці чудові образки сімейного щастя. Кожну колядку кінчають колядники, “божі служеньки”, побажанням ідеальних сімейних взаємин” [3,С.211].

Семантичний рівень, як вже наголошувалось, багато в чому детермінується синтаксичною будовою поетичного тексту. У нашій колядці це стає найбільш очевидним при аналізі особливого статусу, який має в синтаксичній структурі число 3. Це число безпосередньо з’являється тільки у четвертому рядку першої частини колядки. Загалом вся структура тексту наскрізь “троїста”, як це буде показано далі.

«В архаїчних традиціях числа могли використовуватися в ситуаціях, яким надавалось сакрального, «космізуючого» значення. Тим самим числа ставали образом світу, а відтак – засобом для його періодичного відновлення в циклічній схемі розвитку для подолання деструктивних хаотичних тенденцій»

* “= на тім листку. Цей кленовий листок має значення цілого клена як прадерева” [3,С.231].

[1,Т.2,С.629]. Число 3 – «не тільки образ абсолютної досконалості, переваги, але й основна константа міфопоетичного макрокосму і соціальної організації» [1,Т.2,С.630].

У синтаксичній структурі нашої колядки число 3 відіграє вирішальну роль. Насамперед це виражається безпосереднім зауваженням на *трьох* вершинах райського дерева. До кожної з цих вершин увага звертається *тричі* («тричі по три»): спочатку розповідається про того, хто співвідноситься з даною вершиною ($5^1,6^1,7^1$), потім заперечується те, що стверджувалось ($1^{II},3^{II},5^{II}$), після чого проголошується нове значення ($2^{II},4^{II},6^{II}$). Текст колядки побудовано за принципом «тричі по три»: синтаксичні паралелізми (однакова структура речень) у всіх *трьох* випадках складається з *трьох* повторів: $1^1,2^1,3^1$ і $5^1,6^1,7^1$; $(1+2)^{II},(3+4)^{II},(5+6)^{II}$.

У семантичному відношенні текст говорить про *три* живі істоти, кожна з яких з'являється в *трьох* модусах («тричі по три»): «*соколонько – господаренько – місяць*»; «*кунонька – газдинька – сонце*»; «*ластовлята – дитята – зірки*». Сам по собі третій модус утворює астральну *тріаду*.

Структура усєї світобудови в перших *трьох* рядках* задається *трьома* параметрами («тричі по три»): горизонталь (*долів луженьки*), динаміка (*бистрі річеньки*), вертикаль (*райське древце*). Колядці достатньо *трьох* параметрів для завдання структури цілого Всесвіту!

Ці параметри виражено *трьома* іменниками: *луженьки, річеньки, древце*. Характеристика земного світу в першому рядку колядки виражена *потрійним* повтором «...*долів, долів, долів луженьки*»; земний устрій є ніби відображенням устрою небесного: «*Райське древце з трьома веришеньки*». Семантична кореляція цих рядків підтверджується і на синтаксичному рівні римою (*луженьки – веришеньки*).

Особливу роль у розглянутій колядці відіграють також числа «7» (сім рядків у першій частині, сім разів повторюється дієслово «є») і «9» (тричі по три).

Прагматичний аспект

У чистому вигляді прагматичний аспект досліджуваного тексту виділити складно. Колядку – що характерно для всіх ритуальних текстів – побудовано так, аби максимально звузити поле інтерпретації, виключити розмаїтість трактувань.

Сенси, описані в семантичній частині дослідження, виявлені завдяки наявності загального «коду», відомого «автору» і досліднику. Семіотична спроможність** дозволяє «розкодувати» текст і проінтерпретувати його на декількох рівнях. Колядку складено так, що зміст її зрозумілий відразу, до будь-яких міркувань і звертання до спеціальної літератури. Ясність тексту забезпечена наявністю загального семантичного поля, поля універсальних сенсів, спільних для усіх культур, що виростили зі слов'янської міфології.

Дослідження показало, що сенси, які містяться в колядці, багато в чому детерміновані її поетичною формою. Такі операції як рима і паралелізм, а також ритмічний малюнок та інші елементи синтаксичної структури тексту трансформують сенси природної мови і породжують нові, організовуючи їх таким чином, що стає можливим у короткій пісні описати народження Всесвіту.

Відомо, що колядки – це пісні, і, крім поетичного тексту, кожна з них має свою мелодію, темп і манеру виконання. Музика створює додаткові (відносно вербальних) семантичні характеристики, роблячи спів і слухання колядок одним зі способів причетності сфері сакрального.

Список використаної літератури

1. Мифы народов мира. Под ред. С.А. Токарева. Т.1,2. - М.: "Олимп", 1997.
2. Словник української мови. - Київ: "Наукова думка", 1970.
3. Сосенко Ксенофонт. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: Культуролог. оповідь.- К.: "Український письменник", 1994. – 286 с.
4. Леви-Стросс К., Якобсон Р. "Кошки" Шарля Бодлера. // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму /Пер. с фр. и вступ. ст. Г.К.Косикова. – М.: Изд. группа "Прогресс", 2000. – С.98-120.
5. Коротченко Ю.М. Поэтический текст как объект знакового анализа.//Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского.Серия "Философия.Социология".Т.14,№2,2002.– С.97-106.
6. Якобсон Р.О. Аксиомы системы стихосложения. На примере мордовской народной песни. // Якобсон Р.О. Избр. работы. – М.: "Прогресс", 1985. – С.133-140

* Починаючи з четвертого рядка мова йде про устрій небесної сфери.